

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.11, No. 22
Autumn 2022 & Winter 2023

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

The Effectiveness of Kh^wadjah Nasir's Philosophical Theology from Avicenna's Wisdom in “The Exalted Self- Existence” and “Ontology”

Khosro Mohseni Nasab¹
Mohammadreza Moradi²
Reza RasooliSharabiani³
Alireza Parsa⁴

Abstract

Throughout the theological thoughts of Kh^wadjah Nasir al-Din al-Tusi, the influence of Avicenna's wisdom is evident. Adapting the philosophical method he made it common in Imamiyyah theology. In this article, Avicenna's influence on Kh^wadjahTusi in two issues of "ontology" and "proofs of the existence of God and His oneness" has been studied and analyzed. The article is divided into two main sections. The first part is devoted to the cases of the influence of Avicenna's

---

¹. Ph.D Student, Payame Noor University Southern Tehran Branch
Kh.mohseni35@gmail.com

². Assistant professor, Payame Noor University Kermanshah Branch, Corresponding author
m_moradi@pnu.ac.ir

³. Associated Professor, Payame Noor University Qazvin Branch
Rasooly_r@yahoo.com

⁴. Associated Professor, Payame Noor University Southern Tehran Branch
Alirezaparsa1214@gmail.com

Received: 13/10/2022

Reviewed: 02/01/2023

Revised: 09/01/2023

Accepted: 10/01/2023

wisdom on Kh^wadjah's theology and the second part is devoted to the cases of the independence of his view from Avicennain the two mentioned issues, using their most important theological and philosophical works. This research confirms that Kh^wadjah, while adhering to pure rationality in presenting Imami beliefs, has also used Ibn Avicenna's philosophical method in compiling and structuring his theological works and some of his arguments on the subject of "proving the existence of God and His oneness" And part of the "ontological foundations" of his view has benefited. However, he has avoided using other views of Avicenna on these issues, whose argument is not strong enough.

Keywords: Avicenna, Avicenna's wisdom, Kh^wadjah Nasir, Kh^wadjah's Philosophical Theology, Ontology, The Doctrine of Unity.

Problem Statement

In the thoughts of Avicenna philosophy is mixed with the religious principles of Islam, and in his works, especially the Book of Directive and Remarks is manifested. In the fifth and sixth centuries A.H, Avicenna's philosophy was criticized on several fronts; Imam Mohammad al-Ghazzali, Abu al-Barakat al-Baghdadi, Abd al-Karim al-Shahrastani, Imam al-Fakhr al-Razi, criticized and weakened Avicenna's views and practice in his view of religious teachings.

On the other hand, a brief look at the history of Imami religious thought reveals that Shiite beliefs were initially, as part of the hadiths narrated by the Innocent Imams (peace be upon them), in the works of narrators such as Sheikh Kulini and Ibn Babawayh (Sheikh Saduq) is reflected. A brief comparison between his book "Tawhid" and "Bab al-Tawhid" in Sheikh Kulini's "Usul al- Kafi" shows that the expression of doctrinal hadiths is accompanied by a kind of rational justification. This can be considered as the beginning of the process of rationalization of Shiite beliefs. But Sheikh Mufid, had adopted the method of the Baghdadian Mu'tazilites. The supremacy of "rationalism" over "textualism" in Imami theology continued with the noble Sharif Morteza Alam al-Huda. Relying on the Basri's Mu'tazilite religion instead of the Baghdadi religion, he rarely quoted the hadith in his arguments. In fact, this trend confirms the change in the Hadithic approach to expressing beliefs in theology based on reason in the Imami religion.

The main purpose of this article at first is to present a brief examination and evaluate the impact of Avicenna and his philosophical ideas on the approach of Kh^wadjah Nasir's theology, and secondly to examine this effectiveness specifically in the two theological domains of "ontology" and "proofs of God and oneness". He will provide documentary evidence during the authoritative and famous works of Kh^wadjah.

Method

The author has presented this article in two main sections: in the first part, the cases of influence and in the second part, the cases of the ineffectiveness of

Kh^wadjah's theology from Avicenna's philosophy are examined in two issues under discussion. In the first part, It has been shown the fundamental effect and approach of Avicenna's wisdom in structure of the two works of Kh^wadjah, namely "Tajrid al- I'tiqad" and "Qawaid al- Aqayyed". We have also spoken about the reasons for choosing the arguments of "necessity and possibility" and "non-composition" instead of the arguments of theologians, as well as the positions in which he proves some of Avicenna's principles in the matter of "ontology". In the second part, we have presented the reasons of Avicenna or his method in the issue of monotheism, which is not approved by Kh^wadjah. We have also dealt with the reasons for Kh^wadjah's negligence and the denial of some principles related to the ontology of Avicenna's wisdom.

Findings and Results

Using Avicenna's theological system, enabled Kh^wadjah to establish the philosophical basis of his theological system. Also, the evidence from this article indicates that the influence of Kh^wadjah's principles on Avicenna's wisdom does not mean that he is merely a commentator and imitator of Avicenna's thoughts. Kh^wadjah, as an independent thinker and the founder of the current philosophical theology, has shown an Independence of thought and critical approach in the face of Avicenna's ideas. He uses only those arguments and intellectual principles of Sheikh Al-Ra'is in his discussions which, in his opinion, have the necessary strength and are compatible with his other rational and philosophical criteria and ideas. It is obvious that the possibility of other thinkers being influenced by Kh^wadjah will not remove the originality of his thought in this approach. Therefore, all these points can be considered as characteristics of Kh^wadjah's intellectual system and his philosophical theology. In fact, because he has made full use of all the reasonable features of the Islamic intellectual and intellectual currents up to his time, and as a theologian and defender of the Imami religion, in order to present a coherent rational system, which is based on the philosophical doctrine, has taken steps, is considered the only one of its time.

References

- Avicenna (Ibn-e Sina) H. *Ilahiyat min kitab al-shifa*, Tahqiq Hassan Hasan zadeh Amoli Qom, Boustani Kitab, 2012.
- Fakhr al-Din al-Razi M. *Muhassal Afkar al- Mutaqaddemin wa al- muta'akherin min al- 'Ulama-e wa al- Hukamawal Mutakalimin* Cairo, Al-Azhariya General Library, pdf. Arabic
- Fareydoni M. M. 2016, [The role of Kh^wadjah Nasir al-Din Tusi in philosophizing theology], *Nasim Kherad*, 2 (3), 95- 118. Persian
- al-Ghazzali A. *Tahaft Al-Falasfa*, Qaddmawa Allaqa Alayh-ewa Sharahahu, Dr. Abo Mulhem, Beirut, Dar al-Maktab al-Hilal, 2002. Arabic
- Hilli A. *Kashf al-Murad fi Sharh-e Tajrid al-I'tiqad*, Qom, Shakoori Publications, 1992. Arabic

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.11, No. 22
Autumn 2022 & Winter 2023

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال یازدهم، شماره ۲۲
پاییز و زمستان ۱۴۰۱
صفحات ۶۴۳-۶۶۹

میزان اثرپذیری کلام فلسفی خواجه از حکمت سینوی در مباحث «واجب تعالی» و «هستی‌شناسی»

خسرو محسنی نسب^۱
محمد رضا مرادی^۲
رضا رسولی شربیانی^۳
علیرضا پارسا^۴

چکیده

در سراسر اندیشه‌های کلامی خواجه نصیر الدین طوسی، فیلسوف و متکلم امامیه، تأثیر حکمت سینوی مشهود است. او روش فلسفی را با تأسی از همان حکمت در کلام امامیه معمول و متداول کرد. این روش امروزه همچنان مورد استفاده متکلمان شیعی بعد از او قرار گرفته است. در این مقاله میزان

^۱ دانشجوی دوره دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور مرکز تهران جنوب، مقاله مستخرج از رساله
Kh.mohseni35@gmail.com
^۲ استادیار گروه تاریخ تمدن و ادیان - دانشکده ادبیات - دانشگاه پیام نور، نویسنده مسئول
m_moradi@pnu.ac.ir
^۳ دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی - دانشکده ادبیات - دانشگاه پیام نور
rasooly51@gmail.com
^۴ دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی - دانشکده ادبیات - دانشگاه پیام نور - مرکز تهران جنوب
alirezaparsa1214@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۰۲

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۱۰/۱۲

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۱/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۲۲

اثرپذیری محقق طوسی از ابن سینا در دو مسأله «براهین اثبات وجود خداوند و یگانگی او» و «هستی‌شناسی» بررسی و تحلیل شده است. این مقاله دو بخش عمده دارد؛ بخش نخست به موارد اثرپذیری کلام خواجه از حکمت سینوی و بخش دوم، به موارد استقلال دیدگاه او از شیخ الرئیس در دو مسأله یاد شده، با استفاده از مهم‌ترین آثار کلامی و فلسفی ایشان، اختصاص یافته است. این پژوهش مؤید آن است که محقق طوسی، ضمن پایبندی به عقلانیت محض در ارائه عقاید امامیه، در تدوین و ساختار آثار کلامی خود نیز روش فلسفی ابن سینا را به کار گرفته و از برخی براهین او در مبحث «اثبات وجود خداوند و یگانگی او» و بخشی از «مبانی هستی‌شناختی» دیدگاه وی سود برده است. این در حالی است که از به‌کارگیری دیگر دیدگاه‌های شیخ الرئیس در این موضوعات، که استدلال آن از استحکام لازم برخوردار نیست، پرهیز کرده است.

کلمات کلیدی: ابن سینا، توحید، حکمت سینوی، خواجه نصیر، کلام فلسفی خواجه، هستی‌شناسی.

مقدمه

شیخ الرئیس ابوعلی حسین ابن سینا (۴۲۸-۳۷۰ هـ ق / ۱۰۳۷-۹۸۰ م)، بزرگ‌ترین فیلسوف حکمت مشایی است که در اندیشه‌های او فلسفه با اصول اعتقادی اسلام درهم‌آمیخته و در آثارش، علی‌الخصوص، *الهیات شفا و اشارات و تنبیهات*، تجلی یافته است. در قرن‌های پنجم و ششم هجری فلسفه مشائی - سینوی از چند جنبه مورد انتقاد قرار گرفت؛ غزالی (۵۰۵-۴۵۰ هـ ق / ۱۱۱۱-۱۰۵۸ م) در *تهافت الفلاسفه*، ابوالبرکات بغدادی (۵۶۰-۴۷۳ هـ ق / ۱۱۶۱-۱۰۸۱ م) در *المعتبر*، عبدالکریم شهرستانی (۵۴۸-۴۷۹ هـ ق / ۱۱۵۸-۱۰۸۶ م) در *مصارعة الفلاسفه*، فخر رازی (۶۰۶-۵۴۴ هـ ق / ۱۲۱۰-۱۱۴۹ م) در *شرحش بر اشارات و تنبیهات و المباحث المشرقیه* و شهاب الدین سهروردی (۵۸۷-۵۴۹ هـ ق / ۱۱۹۱-۱۱۵۴ م) در *حکمة الاشراف* آرا و رویه ابن سینا در نگرش به معارف دینی را نقد و تضعیف کرده بودند.

از سویی دیگر، با نگاهی اجمالی به تاریخ اندیشه‌های دینی و مذهبی امامیه، آشکار می‌شود که باورهای شیعی در ابتدا، به عنوان بخشی از احادیث منقول از معصومین علیهم السلام، در آثار محدثانی چون شیخ کلینی (۳۲۹-۲۵۸ هـ ق / ۹۴۱-۸۷۲ م) و ابوجعفر محمد ابن علی، مشهور و معروف به ابن بابویه و شیخ صدوق (۳۸۱-۳۰۶ هـ ق / ۹۹۱-۹۱۸ م) منعکس شده است. باوجود اینکه شیخ صدوق گرایش‌های ضد کلامی شدیدی از خود بروز داده و آثار جزمی اعتقادی‌اش گویای این مطلب است (رک.

مادلونک، ۲۰۱۴، ص ۱۵۶)، اما مقایسهٔ اجمالی بین کتاب «توحید» او با «باب توحید» در *اصول کافی* شیخ کلینی، بیانگر آن است که بیان احادیث اعتقادی با نوعی توجیه عقلانی همراه شده است. این مسئله را می‌توان آغازی بر روند عقلانی شدن باورهای شیعی به شمار آورد؛ اما شیخ مفید (۴۱۳-۳۳۶ هـ ق / ۱۰۲۲-۹۴۸ م)، متکلم نامی، هر چند در برابر این نظر معتزله که حقایق اصلی دین باید صرفاً اساس عقلی داشته باشد، اجماع امامیه را، دایر بر اینکه «عقل» برای کسب هر نوع معرفت دینی به «سمع» نیازمند است، مورد تأکید قرار داد؛ اما در واقع او روش معتزلیان بغداد را پیشهٔ خود کرده بود (رک. همو، همان، ص ۱۶۳). جریان تفوق عقل‌گرایی بر نص‌گرایی در کلام امامیه، با ظهور مهم‌ترین شاگرد شیخ مفید، شریف مرتضی علم‌الهدی (۴۳۶-۳۵۵ هـ ق / ۱۰۴۴-۹۶۵ م) تداوم یافت. او در اتکای بر عقل، نسبت به استاد خود قدمی فراتر نهاد و با تکیه بر آیین معتزلی بصری به جای آیین بغدادی، در استدلال‌های خود، به ندرت به نقل حدیث می‌پرداخت و اگر حدیثی را نقل کرده، باید آن را به عنوان دلیلی فرعی به شمار آورد. در واقع این روند مؤید تغییر رویکرد حدیثی بیان اعتقادات به کلام مبتنی بر عقل در مذهب امامیه است.

ظهور خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۳-۵۹۷ هـ ق / ۱۲۷۴-۱۲۰۱ م) عالم برجسته مذهب امامیه، در قرن هفتم از منظر فلسفه و کلام اسلامی، از دو جهت حائز اهمیت است. در حوزهٔ فلسفه، او ضمن اشراف بر دیدگاه منتقدان فلسفه ابن‌سینا، به احیای حکمت سینوی روی آورد که بر اثر حمله‌های گوناگون و پر شمار مخالفان و ناقدان رفته رفته کم‌فروغ و خاموش شده بود. خواجه در شرح *اشارات*، دیدگاه‌های ابن‌سینا را با بیانی گویا و شفاف، از نو عرضه کرد و نقدهای فخر رازی را پاسخ گفت همان‌گونه که در *نقد المحصل* به برخی از اشکالات وی پاسخ داد. همچنین او با نگارش *مصارع المصارع* به نقد تشکیک‌های شهرستانی پرداخت و بدین‌گونه تسلط خود را بر حکمت سینوی و دفاع عقلانی از آن به نمایش گذاشت. در حوزهٔ کلام نیز، او آثاری بدیع، نظیر *تجرید الاعتقاد* و *قواعد العقاید* را خلق کرد و بدین‌گونه، با استفاده از پیشینهٔ افکار فلسفی‌اش، توانست روند عقل‌گرایی در کلام شیعی را به کمال برساند و با بهره‌گرفتن از روش‌شناسی و برخی از دیدگاه‌های شیخ‌الرئیس تحولی در کلام امامیه ایجاد کند. این تحول همان

است که ما در این مقاله به معرفی بخشی از آن پرداخته و نام کلام فلسفی امامیه را بر کلّ آن نهاده‌ایم. از مشخصات کلام فلسفی خواجه آن است که مبانی استدلال‌های کلامی او را همان اندیشه‌هایی تشکیل می‌دهند که در حکمت سینوی نهادینه شده‌اند. او برخی از اصطلاحات و روش‌های استدلال فلسفی را در کلام شیعی راه داد و با توجه به ماندگاری این روش، آخرین مرحله علم کلام امامیه را، تا کنون رقم زد. او و شاگرد و شارح افکارش، علامه ابومنصور جمال‌الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۷۲۶-۶۴۸ هـ. ق / ۱۳۲۶-۱۲۵۰ م) «عقل» را به تنهایی، به عنوان یگانه منبع اصول اعتقادی در دین، برگزیدند. هر چند مادلونگ معتقد است که خواجه نصیر در مسائل اصولی هیچ‌گاه تسلیم نظرات کلامی نشده است (رک. همان، ص ۱۶۹) و البته زوایای این کلام بر نگارنده این سطور پوشیده مانده است، اما منظور او هرچه باشد، ما مشاهده می‌کنیم که او مسائلی از قبیل «بداء»، «رجعت» و «کامل بودن قرآن» را، که از مشخصات کلام قدیم امامیه بود، مورد بحث قرار نداده است (رک. همو، همان، همان ص). بدیهی است که ابتدای مباحث کلامی بر استدلال عقلانی و بی‌اعتباری برخی از احادیث که ورود متکلمین متقدمی را چون شیخ مفید و شریف مرتضی بدین مباحث توجیه می‌کند، او را از طرح چنین موضوعاتی برحذر داشته است.

مسلماً خواجه نصیر، با وجود استقلال در رأی، به عنوان نماینده آخرین مکتب تفکر اصیل در کلام امامیه، تحت تأثیر جریان‌های مختلفی چون اندیشه‌های معتزلیان، فلسفه اشراق و کلام امام فخر رازی قرار گرفته است. اما آنچه را که از مشخصات عمده کلام فلسفی اوست، از حکمت سینوی متأثر است. هدف اصلی نگارنده در این مقاله آن است که اولاً به اجمال میزان تأثیر ابن سینا و اندیشه‌های فلسفی او بر رویکرد کلامی خواجه نصیر را بررسی و ارزیابی کند. ثانیاً: این اثرپذیری را مشخصاً در دو حوزه کلامی «هستی‌شناسی» و «براهین اثبات واجب تعالی و یگانگی او»، با ارائه شواهد مستند در خلال آثار معتبر و مشهور خواجه، نشان دهد. گرچه قبل از این نوشتار، تحقیقات متعددی در مورد فلسفه و کلام خواجه نصیرالدین طوسی و نقش او در تحول رویکرد کلام سنتی امامیه به کلام فلسفی به عمل آمده است (رک. مدرسی، ۲۰۰۰، سرتاسر اثر؛ کوربن، ۲۰۰۸، ص ۳۵۷-۴۵۰؛ سلیمانی بهبهانی، کیائی، ۲۰۱۵، ص ۱۵۷-۱۳۳؛ فریدونی، ۲۰۱۶، کل

مقاله)، لکن به دلیل فقدان رویکرد تطبیقی بین حکمت سینوی و کلام خواجه، ضرورت تحقیق موجود را فرا روی نگارنده قرار داد. آنچه باعث رویکرد متفاوت این نوشتار از آثار مذکور است، رویکرد تطبیقی مسائل طرح شده در حوزه «هستی شناسی» و «براهین اثبات واجب تعالی و یگانگی او» در میان آثار کلامی خواجه و حکمت سینوی از یکسو و پرداختن به موضعی است که در آنها کلام خواجه از حکمت سینوی متأثر نبوده است. راقم این سطور، این مقاله را در دو بخش عمده ارائه کرده است؛ در بخش نخست، موارد اثربخیزی و در بخش دوم موارد اثربخیزی کلام خواجه از فلسفه ابن سینا، در دو مسئله مورد بحث و بررسی شده است.

۱. موارد اثربخیزی

پیش از بیان موارد اثربخیزی کلام خواجه از حکمت سینوی در مباحث مورد نظر در محدوده عنوان مقاله، لازم است تأثیر مبنایی و رویکردی حکمت سینوی در ساختار و شاکله آثار کلامی خواجه بیان شود. بهترین ملاک برای میزان اثربخیزی مذکور، آثار مستقل فلسفی و کلامی وی است. در میان آثار کلامی، کتاب *تجرید الاعتقاد* او نسبت به *تلخیص المحصل* و *قواعد العقاید* و دیگر رسائل کلامی اش، از موقعیت ممتازی برخوردار است. شروح متعدد بر *تجرید* و مرجعیت آن در حوزه‌های علمی و کلامی شیعه، بعد از کتاب *محصل فخر رازی* گواه این ادعاست. نخستین تأثیر ابن سینا بر خواجه را می‌توان در تدوین و ساختار *تجرید الاعتقاد* مشاهده کرد. محقق طوسی این اثر را به شیوه‌ای تنظیم کرده که قبل از وی در کتب کلامی پیشین سابقه نداشته است، یعنی ساختار *تجرید* به ترتیب از امور عامه آغاز و سپس مباحث کلامی نظیر خدا شناسی، نبوت و معاد در آن مطرح می‌گردد و این مسئله بیانگر اثربخیزی خواجه از *الهیات شفا* و *اشارات* ابن سینا است و به این اعتبار باید گفت که خواجه با خلق *تجرید الاعتقاد*، کلام سنتی شیعی را به کلام پیش و پس از خود تقسیم کرده است. در واقع، خواجه در اثر مذکور اندیشه‌های فلسفی و کلامی را هم‌سو کرد و این رویه در مذهب امامیه پس از او نهادینه گردید. به بیان دیگر پس از او هم، مسائل فلسفی به کلام امامیه راه یافت و هم، کلام مذکور در روش و مبادی صبغه و رنگ و بوی فلسفی یافت. به نظر می‌رسد دکتر

ابراهیمی دینانی در بیان عبارت زیر به کتاب *تجربید و شرح اشارات* نظر داشته است: «تا پیش از خواجه بین کلام و فلسفه نزاع و ناسازگاری حاکم بود، محقق طوسی در وفاق بین عقل و دین و حل معضل تعارض بین آن دو بعد از فارابی، نقش بسزایی داشته است. فلسفی ساختن مسایل مهم کلامی و دفع شکوک و شبهات امام فخر رازی کاری نبود که همه کس بتواند آن را انجام دهد، انجام این کار ردایی بود که با قامت خواجه نصیر تناسب و سازگاری داشت» (ابراهیمی دینانی، ۱۹۹۸، ج ۲، ص ۲۳).

می‌توان رد پای تأثیر عمیق اندیشه‌های فلسفی ابن سینا را نیز در *طلیعه قواعد العقاید* به وضوح مشاهده کرد. خواجه در مقدمه این اثر پس از عبارت «و اقدم ذکر اصول یجب الوقوف علیها فی کل حاله و هی هذه...» اصول هفت‌گانه را به شرح زیر ارائه می‌نماید:

اصل ۱: الموجود و المعدوم و الثابت و النفی و الحال

اصل ۲: الواجب و الممكن و الممتنع

اصل ۳: الذات و الصفه

اصل ۴: القدیم و المحدث و اقسام التقدم

اصل ۵: الممكن إما قائم بذاته و هو الجوهر و غیره العرض

اصل ۶: الموجودات إما متماثله و إما متضاده و إما متخالفه

اصل ۷: الدور و التسلسل باطلان (b۱۹۸۵، ص ۴۳۷).

پس از آن است که او به تدوین ابواب پنج‌گانه کتاب، یعنی اثبات موجد عالم و صفات ثبوتی و سلبی و افعال الهی و نبوت و امامت و در نهایت مبحث معاد مبادرت می‌ورزد. چنان‌که ملاحظه می‌شود ساختار مباحث، مقدمه و اصول و ابواب کتاب *قواعد العقاید* خواجه متأثر از اندیشه‌های فلسفی ابن سینا به خصوص کتاب *الهیات شفا* ایشان است. با نگاهی اجمالی و گذرا به ساختار، شاکله و ترتیب مباحث طرح شده در این اثر شیخ رئیس و تقدم امور عامه و الهیات بالمعنی الاعم بر الهیات بالمعنی الاخص نیز متناظراً توسط خواجه، همانند *تجربید در قواعد العقاید* طراحی و اجرا گردیده است. اندکی تأمل در کلید واژگان تعبیه شده در اصول هفت‌گانه مقدمه کتاب مذکور بیانگر صحت ادعای نگارنده است. واژگانی نظیر: وجود، عدم، واجب، ممکن، ممتنع، ذات، صفات، قدم، حدوث، امتناع دور و تسلسل رویکرد فلسفی خواجه از کلام عقلی به کلام فلسفی را در

تدوین قواعد العقاید تأیید می‌نماید. نکته قابل توجه و حائز اهمیت آن است که خواجه قبل از فهرست کردن اصول هفت‌گانه مذکور اعلام می‌نماید که این اصول در هر موقعیت و حالی بر هر مطلبی که در کتاب ارائه می‌شود، تقدم دارد. به بیان دیگر می‌توان اصول هفت‌گانه مذکور را به‌عنوان مبناهایی تلقی کرد که ابواب خمسه کتاب مبتنی برآند و چون اصول هفت‌گانه موصوف، شاکله فلسفی دارند و خواجه نیز اولویت و تقدم آنها را تأکید کرده، می‌توان بدون تردید قضاوت کرد که روح فلسفی بر اثر کلامی مستقل خواجه یعنی قواعد العقاید حاکم است. با توجه به اینکه هر دو اثر برجسته وی متأثر از حکمت سینوی است، این نکته را باید مشخصاً بارز «کلام فلسفی خواجه» تلقی کرد.

۱-۱. موضع خواجه در مسئله «براهین اثبات واجب تعالی»

بر همگان آشکار است که بحث پیرامون توحید و دیگر صفات واجب تعالی متفرع و مؤخر از مباحث مربوط به اثبات ذات باری تعالی است. از سوی دیگر وقتی فیلسوفان و متکلمان به بحث پیرامون صفات واجب تعالی می‌پردازند، وجود موصوف تلویحاً و نه تصریحاً مد نظر آنان بوده به طوری که بین صفت و موصوف آن‌چنان رابطه تنگاتنگی وجود دارد که تفکیک آنها، جز به لحاظ عقلی، به‌هیچ‌وجه مقدور نمی‌باشد. برای بررسی میزان اثرپذیری خواجه نصیر از ابن سینا، نبایستی صرفاً به شرح اشارات و مقابله او با فخر رازی و دفاع از اندیشه‌های فلسفی شیخ الرئیس بسنده کرد. زیرا که خواجه در جایگاه شارح فلسفه بوعلی قرار داشته و آراء شخصی خود را غیر از دو مورد در آنجا مطرح نمی‌کند. خواجه نصیر در کتاب تجرید که در مورد اثبات صانع تعالی و صفات و آثار او به بحث می‌پردازد، متعرض برهان «حدوث» متکلمان نشده و با محور قرار دادن برهان «وجوب و امکان» ابن سینا به اثبات واجب تعالی مبادرت می‌ورزد. این استدلال موجز و مختصر خواجه که «الموجود إن كان واجباً، فهو المطلوب و الّا إستلزمه، لإستحالة الدور و التسلسل» (الطوسی، ۱۹۹۶، ص ۱۱۵) به تنهایی مؤید آن است که وی با نگاهی که از ابن سینا وام گرفته، از یک سو به دلیل عدم توانایی اثبات موجودات مجرد از طریق برهان حدوث متکلمان، به ناکارآمدی آن اذعان داشته و از سوی دیگر، برهان وجوب و امکان را در این حوزه ترجیح داده است. علامه حلی در انتهای شرح خود

بر متن فوق، ضمن ارائه برهان حدوث و قدم متکلمان، علت این ترجیح را به‌خوبی تبیین کرده است. وی می‌گوید: چون برهان متکلمان مبتنی بر ابطال دور و تسلسل است لذا به برهان خواجه بر می‌گردد (رک. حلی، ۱۹۹۲، ص ۳۰۵). علامه شعرانی هماهنگ با علامه حلی بر این باور است که دلیل خواجه، هم برای منکرین حدوث زمانی عالم به کار می‌آید و هم برای مثبتین آن. از این جهت فایده آن اعم است. (شعرانی، ۱۹۹۳، ص ۳۹۰). بدیهی است ترجیح برهان فلسفی بر برهان کلامی از سوی خواجه، بیانگر رویکرد فلسفی او به کلام و اثرپذیری‌اش از فیلسوفان مسلمان به‌خصوص ابن سینا می‌باشد.

۲-۱. موضع خواجه در مسئله «اثبات یگانگی خداوند»

فلاسفه و متکلمان پس از فراغت از اثبات وجود واجب تعالی به بحث از صفات او می‌پردازند. متکلمان با توجه به شاکله دینی و ایمانی خود و با رهیافت از بخشی از آیه ۲۳ سوره انبیا، که می‌فرماید: «لو کان فیهما آلهة الا الله لفسدتا» برای اثبات توحید واجب تعالی، برهانی را تحت عنوان برهان «تمانع» اقامه می‌نمایند. (رک. الطوسی، ۱۹۸۵، ص ۴۴۸). تقریر متکلمان از برهان مذکور چنین است که اگر در محدوده زمین و آسمان‌ها دو خدا با دو اراده جدا از یکدیگر به تدبیر امر آفرینش بپردازند بین اراده آنها تعارض ایجاد شده و این امر منجر به فساد و انهدام آفرینش می‌گردد. فخر رازی در «محصل» از طریق تراحم اراده‌ها و تالی فاسد آن بر توحید واجب اقامه دلیل کرده‌است (رک. فخر الدین الرازی، [بی‌تا]، ص ۱۹۳؛ الطوسی، ۱۹۸۵، ص ۳۲۲). از طرف دیگر متکلمان به استناد برهان نظم و اتقان صنع متخذ از نصوص دینی و به استناد یک قیاس شرطی متصله، فرض تعدد خدایان مفروض را ابطال و در نتیجه توحید واجب را از طریق خلف اثبات می‌کنند. چنان‌که ملاحظه می‌شود روش متکلمان بر نصوص دینی تکیه کرده و از طریق اراده‌های متعارض خدایان مفروض، به توحید ذات واجب نائل می‌گردند. خواجه در نقد المحصل به صراحت استدلال فخر رازی را به نقد کشیده و می‌گوید که پیش‌فرض شما آن است که دو واجب الوجود مفروض در همه شئون و من جمله قدرت و اراده با یکدیگر مساوی‌اند. در حالی‌که مذهب اکثر مشرکین آن است که یکی از خدایان از بقیه آنها در کلیه شئون برتری داشته و دیگران بر او

برتری ندارند. لذا در چنین فرضی برهان تمانع فاقد کارایی لازم برای اثبات توحید واجب است. آنگاه خواجه دیدگاه اختصاصی خود را، که همان دیدگاه فلاسفه است، مقدم دانسته و آن را در اثبات وحدت ذات باری کافی می‌داند. (رک. همو، همان، ص ۳۲۳).

از سویی دیگر، فلاسفه از طریق مبنا قرار دادن خود ذات واجب (نه اراده او) و به استناد برهان «عدم ترکب» توحید ذات را اثبات می‌کنند. محقق طوسی در تجرید، چنین می‌گوید: «و وجوب الوجود يدلّ علی سرمدیته و نفی الزائد و الشریک و ترکیب بمعانیه» (الطوسی، ۱۹۹۶، ص ۱۱۸) چنان‌که ملاحظه می‌شود در اینجا «وجوب وجود» را دلیل بر سرمدیت واجب تعالی دانسته و سپس به نفی دیدگاه اشاعره مبنی بر این‌که «ذات باقی به صفت بقایی است که زاید بر اوست» پرداخته و در نهایت همان «وجوب وجود» را دلیل بر ابطال و نفی شریک و اثبات توحید برای باری تعالی قرار داده‌است. علامه حلی در شرح استدلال اجمالی خواجه به تفصیل برهان فلاسفه را تقریر کرده و می‌گوید: فرض تعدد دو واجب مستلزم ترکب هر دو از «جهت اشتراک و جهت تمایز» بوده و هر مرکبی به حکم برهان «کل ممکن زوج ترکیبی له ماهیه و وجود» ممکن الوجود بوده و خلاف فرض است. زیرا فرض ما تعدد دو واجب است، نه تعدد دو ممکن. عین شرح علامه حلی در کشف المراد چنین است: «وجوب وجوده تعالی يدلّ علی وحدته، لأنه لو کان هناك واجب وجود آخر لتشارکا فی مفهوم کون کل واحد منهما واجب الوجود. فإما أن یتمیزا، أو، لا. والثانی یستلزم المطلوب و هو انتفاء الشریکة، و الأوّل یستلزم ترکیب و هو باطل و آلا لکان کل واحد منهما ممکناً و قد فرضناه واجباً، هذا خلف» (حلی، ۱۹۹۲، ص ۳۱۷-۳۱۵).

۳-۱. مواضع خواجه در مسئله «هستی‌شناسی»

محقق طوسی رساله‌ای تحت عنوان «ثبات العقل المفارق» دارد که در آن، به اثبات «عقل فعال» که یکی از عقول عشره حکمت مشایی است، مبادرت می‌کند. خواجه از طریق مطابقت ادراکات و احکام یقینی با نفس الامر به تشقیق شقوق در رابطه با موطن و جایگاه آنها پرداخته و با نفی عرضیت به جوهر بودن آنها استدلال کرده و در ادامه همگام با ابن سینا، ضمن نفی مثل افلاطونی و عقول عرضی، اثبات می‌کند که جایگاه

نفس الامری احکام و ادراکات یقینی، جوهری مفارق و قائم به نفس و غیر ذی وضع بوده که جمیع معقولات بالفعل در آن مجتمع هستند و حتی وی این جوهر مفارق را با اصطلاحات قرآنی «لوح محفوظ» (البروج: ۲۲) و «کتاب مبین» (المائدة: ۱۰؛ النمل: ۱، ۷۵؛ و...) تطبیق می‌دهد (رک. الطوسی، ۱۹۸۵، ص ۴۸۱-۴۷۹). در اینجا نیز تلاش چشم‌گیر خواجه در مورد برقراری وفاق و سازگاری بین فلسفه و کلام اسلامی و دغدغه‌های مشترک فلسفی و کلامی را مشاهده می‌نماییم.

از جمله موارد تقابل فلاسفه با متکلمان، مسئله تجرد نفس از جسم و جسمانیات است. متکلمین تنها خداوند متعال را مجرد دانسته و ما سواى او را جسم و جسمانیات تلقی می‌کنند در تجرید الاعتقاد، خواجه طی چند مسئله به تعریف نفس ناطقه پرداخته و جدایی آن از مزاج و بدن را نتیجه‌گیری می‌کند و در نهایت با عبارت «المسألة الخامسة: فی تجرد النفس و هی جوهر مجرد لتجرد عارضها»، که آن را می‌توان یک برهان مستقل به شمار آورد، تجرد نفس ناطقه را به اثبات می‌رساند (رک. حلی، ۱۹۹۲، ص ۱۹۵-۱۹۲). در شرح این مطلب، علامه حلی علت انکار تجرد نفس ناطقه توسط متکلمین را چنین گزارش می‌کند: که اگر غیر از واجب تعالی موجود مجرد دیگری باشد، آنگاه در وصف تجرد با او شریک خواهد بود و این مسئله مستلزم ترکب ذات واجب از جهت اشتراک و افتراق و در نتیجه با توحید ذات منافات خواهد داشت. در اینجا علامه حلی این فرض را مطرح می‌کند که هیچ مانعی ندارد که ذوات بسیط خداوند و مجردات در یک لازم عام (نه جزء ذاتی) با یکدیگر اشتراک داشته باشند. چنان‌که در مسئله «وجود» چنین است. بنابراین تجرد موجوداتی غیر از خداوند محذوری نخواهد داشت.

۲. مواضع اثرناپذیری

۲-۱. در مسئله «توحید»

متکلمان تا زمان خواجه در مبحث صفات ثبوتی بر هفت صفت از صفات باری تعالی تمرکز می‌کردند. خواجه نیز به همین سنت کلامی وفادار بوده و رویکرد خود در مبحث صفات را از فلاسفه و به خصوص ابن سینا جدا می‌کند. محقق طوسی در مسائل هفت‌گانه‌ای که در بحث صفات الهی، به بررسی صفات «قدرت» و «علم» و «حیات» و

«اراده» و «سمع» و «بصر» و کلام پرداخته و تنها یک صفت را به صفات مذکور اضافه می‌کند و آن هم صفت «بقا» است. جالب توجه اینکه خواجه، صفت «توحید» را جزء صفات سلبیه و در ردیف ترکب و ضد و تحیز و حلول و اتحاد و... آورده و آن را در قالب «نفی شرک» مورد اثبات قرار داده است (رک. همو، همان، ص ۳۱۶). این درحالی است که در قواعد العقاید آن را در زمره صفات ثبوتیه به حساب آورده است (الطوسی، ۱۹۸۵، ص ۴۴۷). ملاحظه می‌شود که خواجه در مبحث صفات تحت تأثیر شیخ نبوده و بین کلام او و فلسفه ابن سینا در مسئله مذکور سازگاری وجود ندارد. از این رو نگارنده شواهد زیر را برای اثبات مدعای خویش، عرضه می‌نماید:

الف) ابن سینا مبحث توحید را تحت عنوان «الواجب الوجود غیر مکافیء لغیره فی الوجود» و مقاله‌ای دیگر را تحت عنوان مستقل «فی أن الواجب الوجود واحد» مطرح کرده (ابن سینا، ۲۰۱۲، صص ۴۹، ۵۶) که هر دو فصل، ذیل محور امور عامه و الهیات بالمعنی الاعم تدوین یافته‌اند. با وجود این، خواجه در تجرید الاعتقاد، از سنت فلسفی ابن سینا متأثر نبوده و بحثی پیرامون «توحید» در آن دو مقصد مشاهده نمی‌شود. وی مبحث صفات و از جمله توحید را در مقصد سوم و در محدوده الهیات بالمعنی الاخص آورده است.

ب) یکی از براهین توحید، که مورد تأکید ابن سینا می‌باشد، «برهان تعین» است. وی در مواضع متعددی چون نمط چهارم اشارات و تنبیهات آن را اقامه و مطرح کرده است (رک. همو، همان، صص ۶۱-۵۶؛ ۱۹۹۳، ص ۴۴). با وجود این، در هیچ‌کدام از آثار فلسفی و کلامی خواجه اثری از برهان مذکور یافت نمی‌شود. این مطلب بیانگر آن است که وی «برهان تعین» را، علی‌رغم این که در شرح اشارات به تبیین آن پرداخته، به زعم خود کافی و وافی نیافته و در آثار خویش منعکس نکرده است.

ج) یکی دیگر از مواردی که خواجه نصیر تحت تأثیر و نفوذ ابن سینا در حیطه «مباحث توحیدی» نبوده، نظریه «ترادف مفهومی صفات» است که نظریه‌ای نادر در باب صفات ذاتی واجب تعالی است به‌گونه‌ای که شیخ در این مسئله موضع خود را از قاطبه حکما و فلاسفه اسلامی جدا کرده و برخلاف آنان به وحدت صفات در مقام مفهوم قائل گشته است (همو، ۲۰۱۲، صص ۳۹۵-۳۹۴). ناگفته پیداست که این نظریه که ناسازگار با اجماع

نظر فلاسفه است، نظر خواجه را تأمین نکرده و در آثار کلامی خود ذکری از آن به‌میان نیاورده است.

۲-۲. در مسئله «هستی‌شناسی»

قبل از ورود به این مسئله ذکر یک نکته حائز اهمیت است که در نظام الهیاتی سینیوی و در چارچوب نظریه «علم عنایی واجب تعالی» آن‌چنان دو مقوله «علم» و «هستی‌شناسی» به یکدیگر آمیخته‌اند که تفکیک آن دو از یکدیگر به‌سادگی میسر نیست. به بیان دیگر نظام خلقت که به نظام احسن از آن تعبیر می‌شود و در عالم عینیت و خارج تحقق یافته، همان نظام علمی موجودات است که به نحو اتم در مرتبه متأخر از ذات باری در قالب صور مرتسمه (عالم ربوبی) تقرر یافته است. از سوی دیگر در حکمت سینیوی وقتی خدا و عقول مجرده چیزی را تعقل می‌کنند، همان تعقل عیناً و بلاواسطه ایجاد و تحقق آن خواهد بود. لذا در این بخش اگر بحثی در ناسازگازی الهیات سینیوی در حوزه «هستی‌شناسی» مطرح می‌شود، عیناً در حوزه «علم عنایی» نیز ملحوظ خواهد بود. لذا با این نگاه است که درمی‌یابیم چون خواجه نظریه علم عنایی و صور مرتسمه مندرج در فصل نهم از نمط پنجم / اشارات را نپذیرفته، به نظریه «فاعلیت بالرضا» که متعلق به شیخ اشراق هست تمایل یافته و این تمایل را در شرح / اشارات و تنبیهات ابراز داشته است.

محقق طوسی در شرح / اشارات بعد از تفسیر عبارت ابن سینا، درباره عقیده شخصی خود چنین می‌گوید: «تردیدی نیست در این‌که عقیده به ثبوت لوازم واجب تعالی در ذاتش عقیده به این است که یک چیز هم قابل و هم فاعل باشد و همچنین این اعتقاد مستلزم آن است که واجب تعالی به صفات غیر اضافی و غیر سلبی موصوف گردد چنان‌که فاضل شارح (فخر رازی) بیان کرده است و نیز لازمه تقرر لوازم، آن است که واجب تعالی محل معلولاتی باشد که همه ممکنند. خداوند از این اوصاف منزّه و برکنار است» (رک. همو، ۱۹۹۳، ص ۲۸۲). آنگاه خواجه این‌گونه ادامه می‌دهد: «و اگر نه آن بود که در آغاز حل مشکلات / اشارات بر خود شرط کرده بودم که در این کتاب هر جا که مذهب ابن سینا را مخالف عقیده خویش یابم متعرض آن نشوم، مسلماً راه خلاصی از این اعتراضات را

به طوری که هیچ انتقادی بر آن وارد نیاید، به روشنی بیان می‌کردم. لیکن وفای به شرط لازم‌تر است. با این وصف در مسئله علم واجب نمی‌توانم خاموش باشم و به هیچ وجه متعرض آن نشوم و می‌گویم: همان‌طور که ذات عاقل در دریافت خود به صورت دیگری جز ذات خود نیاز ندارد، همچنین واجب‌تعالی در دریافت چیزهایی که از او صادر می‌شوند، به غیر از هستی‌های عینی و صورت‌های آنها به چیز دیگری احتیاج نخواهد داشت» (رک. همو، همان، ص ۲۸۳).

همچنین ضرورت دارد که ساختار کلی هستی‌شناسی ابن سینا و نحوه صدور موجودات از واجب الوجود در نظام فلسفی شیخ به اختصار تبیین شود تا در پرتو آن بتوان درباره اثر ناپذیری خواجه از وی در این مسئله، اظهار نظر کرد. ابن سینا در نمط پنجم/ اشارات به تفاوت و کیفیت صدور مخلوقات مجرد و مادی در قوس نزول هستی می‌پردازد و در نمط ششم به ترتب موجودات در سلسله علی و معلولی آفرینش و غایات و مبادی آنها اشاره می‌نماید و در نمط هفتم بحث خود را اختصاصاً روی موجودات مجرد، اعم از عقول و نفوس متمرکز می‌کند (همو، ۱۹۹۳، ص ۳۱۱-۵۷). وی متأثر از اصول موضوعه متخذ از طبیعیات رایج زمان خود و به استناد قاعده الواحد، عقول ده‌گانه، افلاک نه‌گانه و عناصر اربعه را اثبات می‌نماید. چنین نظام هستی‌شناسانه ابن سینا مبتنی بر «تعقل علل» و آنگاه «ایجاد معلول» است. به بیان دیگر خلقت، مبتنی بر علم عنایی واجب نسبت به ماسوای خود می‌باشد. همان‌گونه که مشهود است خواجه با این نظریه شیخ موافق نبوده و در مسئله علم، دیدگاه شیخ اشراق را بر دیدگاه او ترجیح داده است. لذا در این مبحث ما کمتر شاهد سازگاری بین کلام خواجه با حکمت سینوی هستیم. معدودی از این موارد به شرح زیر است:

یک. انکار قاعده الواحد

مقدمتاً ضرورت دارد که جایگاه قاعده الواحد را در نظام فلسفی ابن سینا به خصوص در تبیین و تنظیم قوس نزول خلقت مشخص کنیم. شیخ الرئیس در مبحث علت و معلول در الهیات بالمعنی الاعم قاعده‌ای را تحت عنوان «الواحد لا یصدر عنه الا الواحد» مطرح می‌نماید. قاعده مذکور بر اساس سنخیت علی و معلولی بنا شده و مفاد آن این است که،

از علت واحد و بسیط که از همهٔ جهات واحد و بسیط باشد و به هیچ وجه شائبه ترکیب، اعم از ترکیب از وجود و ماهیت، جنس و فصل، ماده و صورت، در آن راه نداشته باشد، امکان ندارد که معالیل کثیر صادر شود. ابن سینا بر مبنای این قاعده می‌گوید: از واجب تعالی به مثابه «مبدأ اول» امکان ندارد غیر از عقل اول از سلسله طولی عقول ده‌گانه صادر شود. آنگاه از جنبه سه‌گانه عقل اول به لحاظ هویت امکانی او تثلیث (عقل دوم، نفس فلک الافلاک، جرم فلک نهم) تحقق می‌یابد. و بدین‌سان است که در نظام فلسفی ابن سینا ربط حادث به قدیم و نحوه صدور کثرت از وحدت در جهان‌بینی و هستی‌شناسی سینوی قابل توجیه و تبیین خواهند شد. با توجه به مطالب طرح شده به خوبی آشکار می‌گردد که تشکیک در قاعدهٔ مذکور یا انکار آن تا چه حد به تعارض با فلسفهٔ ابن سینا دامن می‌زند. ابن سینا در فصل یازدهم از نمط پنجم *اشارات و تنبیهات* برهانی در رابطه با اثبات قاعدهٔ الواحد اقامه کرده و در آن صدور کثیر از واحد را مستلزم جهات و حیثیات کثیر در علت دانسته و آن را با وحدت و بساطت ذات علت مغایر می‌داند (همو، ۱۹۹۳، ص ۹۷). وی همچنین در تقریر دیگری در *التعلیقات* می‌گوید: «قد تبین بالضرورة أن واجب الوجود بذاته واحد من جميع جهاته و أن الموجودات تصدر عنه علی سبیل اللزوم، و أن الواحد من حیث هو واحد یلزم عنه واحد» (همو، ۲۰۰۰، ص ۱۱۸). در این مقام خواجه نیز به‌رغم تبیین قاعده مذکور در شرح *اشارات* و همچنین دفاع از آن به شیوهٔ جدلی در برابر اعتراضات فخر رازی در *تلخیص المحصل* که موضع مثبتی اتخاذ می‌نماید (الطوسی، ۱۹۸۵، ص ۲۳۷)، باز در *تجرید الاعتقاد* به معارضه با قاعدهٔ مذکور می‌پردازد. او ذیل مسئلهٔ اول از فصل دوم، مقصد سوم *تجرید* که در رابطه با صفت قدرت الهی تدوین یافته می‌گوید: «عمومیة العلة تستلزم عمومیه الصفة» (الطوسی، ۱۹۹۶، ص ۱۱۷) آنگاه علامه حلی در شرح آن، دیدگاه فلاسفه در مورد قاعدهٔ الواحد را در کنار دیدگاه مجوس و ثنویه، نظام، بلخی و جبائیان قرار داده و می‌گوید: «الفلاسفة قالوا أنه تعالی قادر علی شیء واحد، لأن الواحد لا یتعدد أثره و قد تقدم بطلان مقالتهم» (حلی، ۱۹۹۲، ص ۳۰۷). آنگاه به ابطال بقیه دیدگاه‌های مذکور می‌پردازد. چنانکه ملاحظه می‌شود در اینجا دو بار، هم در صدر شرح و هم در انتهای آن تصریح به ابطال قاعدهٔ الواحد شده است.

دو. موضعی متفاوت در اثبات عقول مفارق

همان‌گونه که در مبحث اثرپذیری اندیشه‌های خواجه از حکمت سینوی مطرح شد، محقق طوسی به وجود عقل فعال اذعان کرده است. همچنین او در موضعی دیگر، عبارت «اما العقل فلم یثبت دلیل علی امتناعه» را زیر عنوان «فی الجواهر المجرده» آورده است. گرچه او دلیلی هم برای اثبات عقول مجرده ارائه نمی‌کند؛ اما تلویحاً و نه تصریحاً به وجود آنها اذعان کرده است (رک. همو، همان، ص ۸۵). این در حالی است که متکلمان وجود آنها را منتفی دانسته بودند. در اینجا انتظار آن بود که خواجه با رویکرد فلسفی که در این کتاب اتخاذ کرده، در مقابل متکلمان موضع‌گیری کرده و به اثبات جواهر مفارق مبادرت ورزد. لکن تنها واکنش او آن است که می‌گوید: «دلیلی برای نفی و انکار آنان نداریم». در واقع او عدم آنها را مدلل نمی‌داند، نه اینکه وجود آنها را با دلیل اثبات کند. از طرف دیگر، اگر به فهم علامه حلی از متن تجرید، به این دلیل که وی شاگرد بلافصل خواجه بوده است، در این عبارت که «و أدلة وجوده مدخولة كقولهم الواحد لا یصدر عنه أمران...» (رک. همو، همان، ص ۱۸۵) اعتماد کنیم، در کمال شگفتی می‌بینیم که محقق طوسی نه تنها حمایتی از مثبتین عقول مجرده نمی‌نماید بلکه ادله آنان را نیز تخطئه می‌کند.

سه. حدوث زمانی عالم و انکار قاعده «کل حادث مسبوق بمدة و مادة»

یکی از مسائلی که بین متکلمان و فلاسفه مشایی به شدت مورد اختلاف واقع گشته و حتی امام محمد غزالی در *تهافت الفلاسفه* در این مسئله و دو مسئله دیگر ابن سینا را تکفیر کرده، قدم زمانی عالم است (الغزالی، ۲۰۰۲، ص ۹). از سوی دیگر، یکی از مبانی استدلال فلاسفه بر قدم زمانی عالم، قاعده معروف «کل حادث مسبوق بمدة و مادة» می‌باشد. ابن سینا در *الهیات نجات* فصلی را تحت عنوان «فی أن کل حادث زمانی فیهو مسبوق بالمادة لا محالة» منعقد کرده است (ابن سینا، ۱۹۹۵، ص ۲۵۴). همچنین او در فصل ششم از *نمط پنجم/ اشارات* قاعده مذکور را اثبات کرده و به استناد آن در فصول هفتم و هشتم نمط مذکور به اثبات حدوث ذاتی ممکنات و قدم زمانی آنان مبادرت کرده است. طبیعی است که خواجه با توجه به تعهدی که در عدم ابراز نظرات خودش در

شرح اشارات کرده است، رأی مخالف خود را ابراز نمی‌کند؛ اما در تجرید الاعتقاد به صراحت و در توافق با متکلمان به حدوث اجسام به شکل مطلق اذعان کرده است. او در جای دیگری چنین می‌گوید: «و الاجسام کلها حادثه لعدم انفکاکها من جزئیات متناهیه حادثه فإنها لاتخلوا من الحركة و السكون و کل منهما حادث و هو ظاهر» (الطوسی، ۱۹۹۶، ص ۹۳) علامه حلّی در شرح آن می‌گوید: «این مسئله از مسائل اجلّ و اشرف در این کتاب است و معرکه‌ای عظیم بین فلاسفه و متکلمان ایجاد کرده تا جایی که موجب اضطراب و اختلاف آرای عقلا گردیده است» (حلّی، ۱۹۹۲، ص ۱۸۰). شگفت آن‌که خواجه در حد اثبات حدوث زمانی عالم متوقف نشده و در جای دیگری در زیر عنوان «فی نفی قدیم ثان» گفته است: «و لاقدیم سوی الله تعالی لما یأتی» (الطوسی، ۱۹۹۶، ص ۷۱) آنگاه علامه حلّی در شرح آن ضمن بیان نظرات فلاسفه و متکلمان اشعری و معتزلی در رابطه با نحوه اتصاف ذات با صفات، تمام دیدگاه‌های آنان از جمله فلاسفه را باطل اعلام می‌کند. عین جمع بندی علامه حلّی شارح تجرید چنین است: «و کل هذه المذاهب باطله لأن کل ماسوی الله تعالی ممکن و کل ممکن حادث و سیأتی تقریرها» (حلّی، ۱۹۹۲، ص ۷۸). محقق طوسی در نفی قاعده‌ای که برهان فلاسفه در رابطه با قدم زمانی عالم مبتنی بر آن است مبادرت می‌ورزد. وی در همان جا در ذیل عنوان «فی عدم وجوب الماده و المده للحادثات»، استدلال خود را با عبارت «و لا یفتقر لحادثات إلی المده و الماده و إلا لزم تسلسل» تقریر کرده است.

چنان‌که ملاحظه می‌شود خواجه به صراحت نیاز موجودات حادث به زمان و ماده قبلی و در نتیجه تقدم هیولی و زمان بر پدیده‌های حادث را به دلیل این‌که به تسلسل می‌انجامد، محال می‌داند و آن را ابطال کرده و به روشنی با فلاسفه مشا و از جمله ابن سینا تعارض و ناسازگاری دیدگاه خود را نشان می‌دهد.

چهار. انکار ماده المواد و هیولی

کسانی که با فلسفه ابن سینا آشنایی دارند به خوبی می‌دانند که یکی از ارکان هستی‌شناسی آن، وجود ماده نخستین یا هیولای اولی است. به‌گونه‌ای که از آن به عنوان یکی از جواهر پنج‌گانه و در ردیف عقول و نفوس و جسم و صورت نام می‌برد. جالب توجه

آن که شیخ در دو برهان نیز برای اثبات آن تحت عنوان «برهان وصل و فصل» و «برهان قوه و فعل» اقامه کرده است (رک. ابن سینا، ۱۹۹۲، ج ۲، ص ۱۷۳-۱۶۸). او بر دو برهان مذکور، در جای دیگری و با تقریری دیگر تحت عنوان «فی تحقیق الجوهر الجسمانی و ما یتربک منه» تأکید می‌کند (همو، ۲۰۱۲، ص ۸۱-۷۵). خواجه علی‌رغم تبیینی که در شرح/اشارات از براهین مذکور دارد، در تجرید/الاعتقاد در نقطه مقابل آن موضع‌گیری کرده و تحت تأثیر شیخ اشراق به انکار هیولی قائل می‌شود (شیرازی، ۲۰۱۵، ص ۴۰۹). چنان‌که ملاحظه می‌شود خواجه در این مقام نیز به صراحت با یکی از مبانی الهیات بالمعنی الاعم ابن سینا در حوزه خالقیت و هستی‌شناسی، تعارض و ناسازگاری دیدگاه خود را به منصفه ظهور می‌رساند. علامه شعرانی در این‌باره گفته است: «برغم اینکه خواجه علیه الرحمه برهان وصل و فصل در اثبات هیولی را در شرح/اشارات به بهترین وجه ادا کرده است؛ ولی نمی‌دانیم به چه علت در این کتاب از آن عدول کرده است (۱۹۹۳، ص ۱۸۱).

پنج. عقول عرضی و مثل افلاطونی

آگاهان از فلسفه ابن سینا به خوبی می‌دانند که وی معتقد به نظریه مثل افلاطونیه و عقول عرضی نبوده و حتی بر علیه نظریه مذکور طی فصل سوم از مقاله هفتم الهیات شفاء تحت عنوان «فی ابطال القول بالتعلیمیات و المثل» اقامه برهان کرده است (رک. ابن سینا، ۱۹۹۲، ص ۳۲۷). هدف نگارنده آن نیست که در این مقام متعرض دلایل شیخ شود. بلکه غرض آن است که نشان دهد در نظام فلسفی مشایی - سینوی و در هرم هستی‌شناسانه آن جایی برای عقول عرضی و مثل افلاطونی نه تنها وجود ندارد بلکه مختصات وجودی آنها انکار شده است. همچنین خواجه نصیر در این موضع برخلاف ابن سینا نه تنها به وجود آنان اذعان داشته، بلکه متأثر از شیخ اشراق (رک. شیرازی، ۲۰۱۵، ص ۴۹۵-۴۹۲)، بر وجود آنان نیز استدلال کرده است. ما در اینجا عین نظر خواجه را از «مجموعه رسائل» او به شرح زیر ارائه می‌دهیم: «در علوم حقیقی محسوس شده است که ورای عالم محسوس عالمی دیگر هست معقول، که نسبت آن به این عالم چون نسبت جان باشد با تن. و از اینجاست که آن را عالم روحانی می‌گویند و این عالم را جسمانی، و

بازای هر محسوسی در این عالم، معقولی در آن عالم است و مقابل هر شخصی اینجا روحی آنجا، و نظیر هر ظاهری اینجا باطنی آنجا و همچنین بازای هر معقولی آنجا محسوسی اینجا و مقابل هر روحی آنجا شخصی اینجا و نظیر هر باطنی آنجا ظاهری اینجا که آن معقول مصدر این محسوس باشد و این محسوس مظهر آن معقول. مثلاً اینجا اگر محسوسی نماید که آنجا بازای او معقولی نبود، آن نمایش باطل بود. و مانند سراب و صورت‌هایی باشد که مبرسمان و اصحاب مالیخولیا بینند، چه هیچ فرع بی‌اصل نتواند بود و اگر آنجا معقولی فرض کنند که بازای آن اینجا محسوسی نباشد آن معقول وهمی یا خیالی تواند بود، که آن را هیچ حقیقتی نبود. چه هیچ موجودی معطل نیست و در عبارت تنزیل شهادت و غیب و خلق و امر آمده است، یعنی دو عالم روحانی و جسمانی. پس اگر کلمه باری تعالی را که قیام موجودات در عالم و وصول هر یکی به کمال خویش از او و به اوست، به عالم محسوس تعلقی نبودی عالم محسوس اصلاً موجود نبودی» (طوسی، بی‌تا، ص ۴۷).

نتیجه

خواجه با بهره‌گیری از نظام الهیاتی سینوی توانست به مبنا سازی فلسفی نظام کلامی خود توفیق یابد. همچنین، شواهدی از این مقاله دلالت بر آن دارد که تأثیر مبانی خواجه از حکمت سینوی بدان معنا نیست که وی صرفاً شارح و مقلد اندیشه‌های ابن سینا است. محقق طوسی به‌عنوان اندیشمندی مستقل و بنیان‌گذار جریان کلام فلسفی در مواجهه با اندیشه‌های ابن سینا رویکردی اجتهادی و نقادانه را از خود نشان داده است. او تنها از آن دسته از براهین و مبانی فکری شیخ الرئیس در مباحث خود استفاده می‌کند که به زعم خود، از استحکام لازم برخوردار و با دیگر موازین و اندیشه‌های عقلی و فلسفی او سازگار هستند. بدیهی است که امکان اثرپذیری خواجه از دیگر متفکران، رافع اصالت اندیشه او در این رویکرد نخواهد بود. از این رو، همه این نکات را می‌توان از مشخصات نظام فکری خواجه و کلام فلسفی او به شمار آورد. در واقع او را، به این دلیل که از همه ویژگی‌های معقول جریان‌های فکری و عقلانی اسلامی تا زمانه خود کمال استفاده برده و

به عنوان یک متأله و مدافع مذهب امامیه، در جهت ارائه یک نظام منسجم عقلانی و مبتنی بر آموزه‌های فلسفی گام برداشته، باید فرزند خلف عصر خود به شمار آورد.

مشارکت نویسندگان

با عنایت به اینکه مقاله، مستخرج از رساله دکتری آقای خسرو محسنی نسب است. ساختار کلی و محتوای متن مقاله حاضر و بخشی از تدوین آن از ایشان بوده و توسط استاد راهنما آقای رضا رسولی شربیانی و استادان مشاور آقایان علی‌رضا پارسا و محمدرضا مرادی در رفع نقائص و روند تکمیلی مقاله بهره‌مند شده است. لازم به ذکر است. مسئولیت مکاتبات و بخشی از شاکله و تدوین مقاله اخیر بر عهده آقای محمدرضا مرادی بوده است.

تشکر و قدردانی

این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول مقاله، با عنوان «تبیین میزان سازگاری الهیات بالمعنی الأعم و بالمعنی الأخص "ابن سینا" و تأثیر آن بر کلام خواجه نصیر در مسأله "توحید" و "خالقیت"» است که در تاریخ ۱۳۹۸/۰۷/۱۰ در شورای تخصصی دوره دکتری دانشگاه پیام نور مرکز تهران جنوب تصویب و متن آن در مؤرخ ۱۴۰۰/۰۲/۱۸ به شماره ۵۴۵۰۶۸ «هماندجو» (ایرانداک) گواهی اصالت گرفته است. نویسندگان همکار این مقاله نیز به ترتیب استادان راهنما و مشاور رساله مذکور است و هیچ شخص حقیقی یا حقوقی این رساله را به لحاظ مالی پشتیبانی نکرده است.

تعارض منافع

«هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.»

منابع و مآخذ

The Holly Quran, Arabic
Avicenna (Ibn-e Sina) H. *Ilahiyat min kitab al-shifa*, Tahqiq Hassan Hasan zاده
Amoli Qom, Boustan-i Kitab, 2012.

- Arabic *al-Isharat wa al-Tanbihat*, Tahqiq Al-duktour Soleiman Donia, vol 3, Beirut, Mu'asisah Al-nu'man, 1993. Arabic
- *al-Ta'liqat*, Qom, Boustan-i Kitab, 2000. Arabic
- Fakhr al-Din al-Razi M. *Muhassal Afkar al- Mutaqaddemin wa al- muta'akherin min al- 'Ulama-e wa al- Hukama wal Mutakalimin* Cairo, Al-Azhariya General Library, pdf. Arabic
- Fareydoni M. M. 2016, [The role of Kh^wajah Nasir al-Din Tusi in philosophizing theology], *Nasim Kherad*, 2 (3), 95- 118. Persian
- Ghasem J. [*translation of Religious Schools and Sects in Medieval Islam*]. Madelung W. Mashhad, Islamic Research Foundation, 2014. Persian
- al-Ghazzali A. *Tahaft Al-Falasma*, Qaddma wa Allaqa Alayh-e wa Sharahahu, Dr. Abo Mulhem, Beirut, Dar al-Maktab al-Hilal, 2002. Arabic
- Hilli A. *Kashf al-Murad fi Sharh-e Tajrid al-I'tiqad*, Qom, Shakoori Publications, 1992. Arabic
- Soleimani Behbahani A, Kiai S. G. 2015, [Theological Methodology of Kh^wajah Nasir al-Din Tusi], *Islamic Theology Quarterly*, 24 (95), 157-133. Persian
- Sha'rani A. *Persian translation and description of Kashf al-Murad*, Tehran, Islamic Bookstore Publications, 1993. Persian
- Shirazi Q. *Sharh-e Hekmat al-Ishraq, including the comments of Sadr al-Mutallihin*, Vol, I. edited and researched by Seyyed Mohammad Mousavi, with introduction by Dr. Seyyed Hossein Nasr, Tehran, Hekmat Publications, 2015. Persian
- al-Tusi N. *Ithbat al- Aql al- Mufariq*, Beirut, Dar Al-Azwa, 1985c, pp. 481-479. Arabic
- *Naqd al- Muhassal*, Beirut, Dar al-Azwa, 1985a, pp. 423-1. Arabic
- *Tajrid al- I'tiqad*, Studies and Research, Dr. Abbas Mohammad Hassan Suleiman, Egypt, Alexandria Society, 1996. Arabic
- *Qawayyd al- Usol*, Beirut, Dar Al-Azwa, 1985b, pp. 468- 437. Arabic
- *Collection of Essays; Commemoration of the seven hundredth anniversary of Kh^wajah Nasir al-Din Tusi*, Tehran, Tehran University Press. Persian
- Mudarresi Zanjani M. *Biography and philosophical beliefs of Kh^wajah Nasir al-Din Tusi*; In addition to some of his letters and correspondence, Tehran, Amirkabir Publications, 2000. Persian
- Najafi Afra M. [*translation of History of Islamic Philosophy; from the Beginning to the Present*]. Nasr, S. H. Tehran, Farain Press, 2015. Persian
- Tabatabai J. [*translation of History of Islamic Philosophy*] Corbin, H. Tehran: Kavir Publications, 2008. Persian

معرفی نویسندگان

خسرو محسنی نسب استاد مدعو گروه الهیات و معارف اسلامی دانشگاه رازی کرمانشاه است. ایشان لیسانس شیمی را در سال ۱۳۶۱ از دانشکده علوم دانشگاه رازی کرمانشاه و کارشناسی ارشد فلسفه و حکمت اسلامی را در سال ۱۳۷۷ از دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی دریافت کرد. وی هم‌اکنون (اردیبهشت ۱۴۰۰) بعنوان دانشجوی دوره دکتری فلسفه و کلام اسلامی

دانشگاه پیام نور (مرکز تهران جنوب) در آستانه دفاع از رساله دکتری قرار دارد. ایشان دبیر بازنشسته آموزش و پرورش بوده و طی ۳۵ سال به تدریس درس دین و زندگی در دبیرستان‌های استان کرمانشاه مبادرت ورزیده است. او در سال ۱۳۶۶ بعنوان دبیر نمونه کشوری انتخاب شد. ایشان همزمان بعنوان استاد مدعو در دانشگاه‌های استان به تدریس دروس تخصصی الهیات مبادرت ورزیده است

Mohseninasab, Kh, teacher, Kermanshah, Iran

✉ kh.mohseni35@gmail.com

محمدرضا مرادی استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن و ادیان دانشگاه پیام نور مرکز کرمانشاه است. او کارشناسی و کارشناسی ارشد را در رشته الهیات و معارف اسلامی - ادیان و عرفان، به ترتیب در سال‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۷۶، از دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران و دکتری کلام (فلسفه دین) را در سال ۱۳۹۶ از

مرکز تحصیلات دکتری دانشگاه پیام نور (تهران) کسب کرده است. از سال ۱۳۹۰ تا کنون (خرداد ۱۴۰۰) نیز به عنوان مدیر گروه آموزشی و پژوهشی الهیات و علوم اسلامی دانشگاه پیام نور استان کرمانشاه خدمت می‌کند. از جمله فعالیت‌های پژوهشی او مقالاتی است که در باب نظریه‌های معرفت‌شناسی و ایمان‌گروی ابن حزم اندلسی و حکمت خسروانی در اندیشه حافظ شیرازی در نشریات علمی پژوهشی به چاپ رسیده است. زمینه‌های تخصصی ایشان عبارت است از: مطالعات اسلامی، فلسفه دین، ادیان و عرفان.

Moradi, M.R. Assistant Professor, Philosophy of Religion, P N University, Kermanshah, Iran

✉ m_moradi@pnu.ac.ir

رضا رسولی شربییانی دانشیار پایه ۲۵ دانشگاه پیام نور مرکز تهران جنوب است. ایشان لیسانس فلسفه و کلام اسلامی را در سال ۱۳۷۳ از دانشگاه تهران با رتبه اول و کارشناسی ارشد فلسفه و حکمت اسلامی را در سال ۱۳۷۵ از دانشگاه تربیت مدرس با رتبه اول اخذ کرده است. وی در سال ۱۳۸۲ موفق به کسب درجه دکتری فلسفه و حکمت اسلامی با گرایش منطق از

دانشگاه تربیت مدرس شد. ایشان طی ۲۳ سال به تدریس در همه مقاطع دانشگاهی در دانشگاه‌های تهران، تبریز، علامه طباطبایی، بین‌المللی امام خمینی، مبادرت ورزیده است. وی ۲۰ مقاله علمی و پژوهشی، تحت عناوین مختلف از جمله: نظریه‌های صدق در منطق، معاد از منظر ابن عربی، معناداری بر مبنای حکمت صدرایی تدوین و چاپ کرده است. وی به مدت پنج سال مدیر گروه فلسفه و حکمت و گروه معارف اسلامی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی بوده است.

Rasooly Sharabiani, R. professor, philosophy, center of south Payamenoor, University, Tehran, Iran

✉ Rasoolyr@yahoo.com

علیرضا پارسا دانشیار دانشگاه پیام نور مرکز تهران جنوب است. ایشان مدرک کاردانی فنی و حرفه‌ای را از مرکز تربیت معلم اهواز در سال ۱۳۵۹ دریافت کرد. وی کارشناسی الهیات و معارف اسلامی را در سال ۱۳۶۷ از دانشگاه شهید چمران اهواز دریافت کرد و کارشناسی ارشد فلسفه و حکمت اسلامی را از

دانشگاه تربیت مدرس تهران در سال ۱۳۷۱ اخذ کرد. ایشان در سال ۱۳۸۶ مدرک دکتری فلسفه و کلام اسلامی را از دانشگاه امام صادق تهران دریافت کرد. وی ۵۴ مقاله در مجلات علمی-پژوهشی کشور به چاپ رسانده است که تعدادی از آنان به عنوان نمونه عبارتند از:

- (۱) مواضع ناسازگاری در مباحث علوم طبیعی و آموزه‌های دینی از دیدگاه غزالی
 (۲) تحلیلی بر نقد امر مطلق کانت
 (۳) بررسی انتقادی حرکت جوهری ملاصدرا
 (۴) گستره عصمت انبیا از دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی

Parsa, A. professor, philosophy, center of south Payamnoor, University, Tehran, Iran

✉ alirezaparsa1214@gmail.com

How to cite this paper:

Khosro Mohseni Nasab, Mohammadreza Moradi, Reza RasooliSharabiani, Alireza Parsa (2023). The Effectiveness of Kh^wadjah Nasir's Philosophical Theology from Avicenna's Wisdom in "The Exalted Self-Existence" and "Ontology". *Journal of Ontological Researches*, 11(22), 643-669. Persian.

DOR: 20.1001.1.23453761.1401.11.22.10.9

DOI: 10.22061/orj.2023.1858

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1858.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی